

ЛІТОПИСНІ БАКОТА І ПОНИЗЗЯ

В статті розглядаються питання, пов'язані з розвитком давньоруського міста Бакота та історичної області Пониззя у Середньому Подністров'ї.

Ключові слова: Бакота, Пониззя, Поділля, літопис, археологічні дослідження.

Давньоруське місто Бакота не було обділене увагою дослідників. Як літописні відомості про місто, так і його старожитності досить рано потрапили у поле зору істориків й археологів. Попри це, давньоруське минуле Бакоти, як і історичної області, центром котрої вона була у давньоруську добу (Пониззя) все ще має багато невідомих. У даній статті ми маємо на меті узагальнити основні здобутки та окреслити нові перспективи історичних і археологічних студій зазначеного давньоруського міста і його округи, запропонувавши нове бачення окремих моментів їх минулого.

Згадана у давньоруському літописанні Бакота уже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі [5, с.3]. Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, затоплене Дністровським водосховищем. Походження назви поселення неясне. Пізньосередньовічний історик-кальвініст Станіслав Сарницький у праці "Опис Старої та Нової Польщі" писав, що топонім "Бакота" татарського походження [7, с.48]. Ця думка навряд чи вірна хоча б тому, що за археологічними матеріалами (про них мова піде далі) зрозуміло, що давньоруське поселення там існувало задовго до приходу монголо-татар у Русь. Л.Т.Масенко припускав, що назва того ж походження, що й староукраїнське "боуката" (з молдавського букате "шматок"), чи білоруського "букота" - "гора округлої форми" [42, 1985]. На думку С.Є.Вайнтруба назву "Бакота" можна перекласти на сучасну українську мову як "бажане місце" [21, с.6].

Тривалий час інформацію про давньоруську Бакоту дослідники черпали лише з писемних джерел та глухих переказів жителів однойменного села. Місто згадується у Галицько-Волинському літописі при описі подій 1241, 1242 й 1252 років. Перед тим як розглянути витяги з літопису, що стосуються Бакоти безпосередньо, варто згадати про Пониззя.

Назва "Пониззя" уперше фігурує в літописі під 1227 р. Тоді галицький князь і водночас тесть Данила Романовича Мстислав Мстиславович Удатний під зовнішнім і внутрішнім політичним тиском, але всупереч волі більшості галичан (якщо вірити літописцю), віддав галицький стіл угорському королевичу Андрію, "...а сам узяв Пониззя" [40, с.383]. Та невдовзі Мстислав жалкує з такого свого вчинку і десь на початку 1228 р. звертається, згідно Галицько-Волинського літопису, до Данила з такими словами: "Сину!

Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплеменнику за радою Судислава (Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії. - *Авт.*) обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них (себто угорців. - *Авт.*). Я посаджу (на коней) половців, а ти (підеш) зі своїми. Коли бог дасть його (королевича Андрія, котрий сидів у Галичі. - *Лет.*) нам обом (побити), - ти візьми Галич, а я Пониззя..." [40, с.384]. Та невдовзі Мстислав Удатний помер, спільний похід так і не відбувся й Данило Романович, прозваний згодом Галицьким, зосередився на певний час в укріпленні своєї влади на Волині. У 1230 р. галичани-прихильники Романовичів прислали до Данила послів з пропозицією зайняти місто: "...Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піді-но боржій!". Данило Романович послунався поради. Частина війська на чолі з тисяцьким Дем'яном йде на Судислава у Пониззя, і той перед ним "не встояв". Сам Данило з іншою частиною війська займає на якийсь час Галич і розорує двір невинного йому Бернатовича* [40, с.386]. Вказані літописні повідомлення дозволяють вважати Пониззям природно-історичну область, і навіть говорити про початок формування у цій області удільного князівства, що виокремлювалося на початку XIII ст. з Галицько-Волинської держави. Головними причинами формування князівства на Пониззі були, по-перше, швидкий ріст населення у Середньому Подністров'ї упродовж XII ст. [43, с.11-14]; по-друге - окраїнне географічне положення Пониззя у складі Галицького князівства; по-третє - перманентна від початку XIII ст. політична криза у Галичі. Виникла необхідність у місцевому політичному центрі, стабільній і ефективній владі, що вирішувала б проблеми дедалі більш населеного регіону. Про центр нового князівства літопис розповідає дещо пізніше, під 1241 р. При описі подій цього року йде мова про свавілля галицьких бояр і непокору їх князю Данилу Романовичу, зокрема про Доброслава Судача, котрий "...укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління..." [40, с.398]. Отже, саме Бакота була адміністративним центром Пониззя. Заволодіння центром водночас передбачало, за тогочасними

* О.В.Майоров трактує похід Судислава Бернатовича з позицій Петербурзької історичної школи. На його думку, цей похід мав на меті відновити владу міської общини Галича над повсталим Пониззям, що було для міста стратегічним завданням [41, с.236-237].

реаліями, заволодіння усією територією, що підкорялася центру. Контекст подальших літописних повідомлень підтверджує цей висновок.

Згаданого вже 1241 р. Бакоту намагається підкорити чернігівський князь Ростислав Михайлович. Він "...зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр...". Курило (Кирило) був вірним своїм сюзеренам і з пішими воями зумів відбити штурм міста, що спрямовувався на ворота Бакоти. У 1241 р. Данило Галицький, у свою чергу, зробив похід на союзників Ростислава Михайловича - болохівців, пограбувавши й попаливши їх землю. Наступного, 1242 р., Данило Романович їде до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати населення області на боротьбу проти монголів [40, с.399-400]. На відміну від Болохівської землі, Пониззя, не постраждала в результаті монгольського походу 1240-1241 рр., на той час ще було здатне на опір завойовникам. Однак, якщо і були такі намагання у Данила Галицького, невдовзі князю стало ясно, що подолати військову міць монголів йому не вдасться. Князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами.

Востаннє Бакота у давньоруському літописанні (а точніше - у все тому ж Галицько-Волинському літописі) згадується при описі подій, що мали місце десь наприкінці 1252 р. І тут вона фігурує у якості адміністративно-політичного (фіскального) центру: "...приїхали татари до (города) Бакоти, і прилучився Милій, (старший города), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившись з сином, він, (Данило), одпустив його, (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, (Милій), учинив обман* і оддав її, Бакоту, знову татарам..." [40, с.413].

Таким чином, Бакота, відіграючи деякий час роль політичного центру (можна сказати столиці) Пониззя, так і не встигла перетворитися у князівську вотчину. Процес складання державного утворення у Середньому Подністров'ї був незавершеним унаслідок монгольської навали на Русь і зміни політичної ситуації у регіоні та в цілому в Південно-Західній Русі. Місто ще відіграло довгий час роль нехай не князівського, але адміністративного центру регіону, сюди приїздили за даниною татарські баскаки. Однак, уже закладене підґрунтя для неабиякого піднесення Бакоти у якості столиці князівства так і не було реалізоване. Монголи не сприяли розвитку

* Навряд чи справді, як можна зрозуміти з літопису, все у даному випадку залежало від самого Милія: очевидно, такі його дії підтримувала більшість населення Бакоти.

нових державних утворень типу Пониззя чи Болохівської землі, не допускали будівництва потенційно небезпечних для них укріплених центрів на підкорених територіях (більше того - вимагали зруйнувати уже побудовані)*. Вони просто використовували з фіскальною метою сформовану ще до їх приходу в Русь систему влади на місцях, дещо пристосувавши її для себе. У південно-західних землях Русі, до яких належала і територія Лівобережжя Середнього Подністров'я, не склалася така жорстка система баскачества, яку можна спостерігати в Північно-Суздальській Русі [25, с.7]. Але недвозначне повідомлення літопису про баскака у Бакоті дає підставу вважати, що на тривалий час вона стає місцем концентрації данини (т. зв. "выхода") населення бакотської округи для татар, котрі цю данину більш чи менш регулярно збирали за допомогою місцевої верхівки - т. зв. "отаманів" [45, с. 158]. Дослідники називають порубіжні зі сходу землі Галицько-Волинської держави (маємо на увазі передусім територію Пониззя) "буферною зоною" [7, с.73; 21, с.257; 25, с.12; 36, с.19; 37, с.158], позаяк на них (землях) ставалися інтереси та зони впливу з одного боку галицьких володарів, а з іншого - монгольських воєначальників. Ці прикордонні землі не входили до складу Золотої Орди, але політично залежали від неї. Звісно, населення цієї "буферної зони" змушене було тримати удар з обох боків. У 1300-1302 рр. Галицько-Волинське князівство, користуючись усобицею в Золотій Орді між угрупованнями ханів Ногая і Токти, включило на певний час (до середини 20-х рр. XIV ст.) до свого складу землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу і Дністра. Проте, ординська адміністрація на Лівобережжі Середнього Подністров'я зберігалася, й данина татарам сплачувалася населенням Бакотської округи як і раніше, у тому числі після перемоги над татарами литовського князя Ольгерда на р. Сині Води 1362 чи, за О.В. Білецькою, 1363 р. [7, с.111,121-122] й підпорядкування краю литовцям [55, с.21 та ін.]. Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота перетворюється на міський центр невеликої округи. Литовські феодалі мушили зважати на колишню самостійність міста й остерігатися відновлення автономістських тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї**, серед яких виділився Кам'янець на Поділлі.

*Так, у 1259 р. монгольський воєначальник Бурундай наказав князю Василькові "розметати" галицькі та волинські "городи" [40, с.421]. Про відсутність укріплень у Подільській землі на час приходу литовських князів Коріатовичів розповідається у литовсько-білоруському літописанні (див. нижче).

Аналогічно діяли, наприклад, київські князі по відношенню до давніх племінних центрів на Буковині, коли ця територія була включена до Київської держави [51, с.58-60, 66-67]. Самостійницькі настрої у Бакоті, попри політику литовських і польських феодалів, зберігалися довгий час. У 1430-1434 рр. саме тут відбулося повстання проти іноземної влади, і певний час місто разом з його околицями не підкорялося ні литовським князям, ні польському королю [7, с.150-151, 224; 8, с.180].

Про заснування нової столиці краю, Кам'янець, розповідається у т. зв. "Повести о Подольской земле", включеній у білорусько-литовські літописи короткої редакції - Супральський (XVI ст.), Слуцький (XVI ст.) та у Хроніку Биховця (XVII ст.)- Там розповідається наступне: "Ино тыи княжете Корьятевечи три браты: князь Юрьи а князь Олександр, князь Костянтин и князь Федор со князя великого Ольгирдовым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подольску землю, и тогда в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревом рубленого, а ни каменем будованого, и тогда тые княжата Корятовичи пришли в Подольску землю от татар, и баскакам выхода не почали давати, и на первое нашли себе твержю на реце на Смотрити, а в другом месте были черници в горе, и в том месте нарядили город Бакоту. и ловячи в ловах пригодилося имъ так: утонили много олени в тот остров, где ныне Каменское место лежит, и посекиши лесъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умурували и всю землю Подолскую оселили" [Цитую за: 4, с.259]. Є всі підстави не довіряти цій розповіді. Цитований сюжет має літературний характер: описи заснувань столичних міст у білорусько-литовському літописанні виконані за одним взірцем - столичні міста засновуються саме на полюванні. Легенда про заснування Кам'янца вийшла далеко за межі книжного середовища, набувши поширення у народному фольклорі. А це може свідчити про її свідоме пропагування литовськими правителями [4, с.259-260]. Актові матеріали свідчать, що Поділля і за князів Корятовичів, і за правління їх наступників залишалося в данницькій залежності від Орди. Літописна традиція, що пов'язувала прихід литовських князів зі звільненням Поділля від татар відображала лише сподівання подолян, але не реальність [7, 2004, с 121-122]. Археологічно відомо, що не такий уже й безлюдний був острів, на якому розміщене Старе місто Кам'янца-Подільського: тут є залишки давньоруського поселення XII-XIII ст. [43, с.46], життя на якому навряд чи повністю згасло до другої половини XIV ст. Принаймні те, що литовці прийшли не на пусте місце, відомо напевне, однак у "Повести" про це мова не йде. Сумнівно, що литовці справді "нарядили" (відбудували чи розбудували) Бакоту, як це хоче донести читачам придворний літописець литовського князя. Відомо, що у XIV-XV ст. у місті дійсно була побудована кам'яна будівля палацового типу, розкопана у 1963-1965 рр. І.С.Винокуром і Г.М.Хотюном [21, с.344]. Однак у цілому за литовського (а згодом і польського) володарювання на Поділлі значення колишньої столиці Пониззя дедалі більше слабшало. Так, у "Списку русских городов дальних и ближних" кінця XIV - початку XV ст. Воскресенського літопису Бакота згадується вже на останньому місці у переліку Польських (Подільських) градів після Каменя (Кам'янца-Подільського), Гловеча, Брянславля, Сокольця, Звенигорода, Черкас, Чернена, Нового

городка, Веніча та Скали [46, с.194]. Те, що такий порядок не випадковий, видно із жалуваних грамот 1395 р. на подільські замки польського короля Владислава-Ягайла та королеви Ядвіги краківському воєводі Спитку з Мельштина: і тут Бакота згадується останньою після Кам'янца, Смотрича, Звенигорода і Скали [7, с 126, 273, 306]. У XVI су. вона згадується у писемних джерелах як рядове село Кам'янецької округи [21, с.264-265].

Але повернемося до Бакоти XIII ст. і спробуємо відповісти на питання, чому саме вона стала тоді головним політичним центром Пониззя? На нашу думку, такому піднесенню Бакоти сприяла сукупність декількох факторів. По-перше, вона розміщувалася у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати велику кількість населення. По-друге, місто знаходилося в центральній частині Пониззя, що дозволяло ефективніше управляти краєм. По-третє, тут функціонував потужний культовий центр - печерний монастир [21, с.197-226; 43, с.23; 60-62]. По-четверте, біля міста був брід через Дністер [33, с.91], а це сприяло комунікації з правим берегом ріки*. По-п'яте, сам Дністер, на березі якого розміщувалася Бакота, був важливою транспортною і торгівельною артерією.

Вірогідно, що територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості, не включала в себе Правобережжя Дністра західніше, приблизно, сучасного Хотина** (хоча за великим рахунком Правобережжя Середнього Дністра до р. Прут, згідно літописного повідомлення 1229 р., належало до Галицької землі***) [40, с.386]. Картографування археологічно відомих поселень XII-XIII ст. на Буковині показує їх значну кількість на захід від притоки Пруту р. Сталінешти, і, навпаки, відносно незначну - на схід від цієї річки [23, с.54; 52, с.24]. Західніше, а точніше північно-західніше р. Сталінешти розміщувалися відомі за давньоруськими літописами поселення Плав, Онут і Василів. Дуже сумнівно, що зазначені центри входили в орбіту політичного впливу Бакоти (а отже - до території Пониззя). Найвний археологічний матеріал дає підставу вважати, що ці пункти за рівнем свого розвитку, принаймні, не поступалися столиці

* Цікаво, що біля літописних Кучелмина і Каліуса, розмішених за 25-30 км від Бакоти, нижче за течією Дністра, теж був брід. За спостереженням П.П.Толочка, найбільші дніпровські фортеці, що згодом виростили у справжні міста (Треполь, Вітачів, Святополч, Заруб і Канів), розташовувалися у місцях переправ або бродів через Дніпро [53, с.150]. Не слід забувати, що велика річка на той час становила собою неабияку природну перешкоду, особливо навесні і восени. Так що значення наявності біля поселення комунікації з протилежним берегом ріки для розвитку цього поселення важко переоцінити.

** СВ.Пивоваров ототожнює це місто з давньоруським Плавом [47], Б.О.Тимошук локалізував давньоруський Плав у районі сучасного с.Перебіківці Хотинського району [18, с.91].

Пониззя теж історично сприймалося як частина Галицької землі, будучи у першій половині XIII ст. фактично незалежною від Галича територією [41, с.468].

Пониззя. Василів, вочевидь, був потужнішим (займав більшу площу, був більш населеним) міським центром аніж Бакота [51, с.111-118 та ін.]. Уявити собі його підлеглий статус відносно Бакоти важко. Онут і Плав географічно тяжіли більше до Василева, аніж до Бакоти. Отже, зазначені літописні поселення були поза межами Пониззя, і політично залежали не від Бакоти, а від Галича. Користуючись термінологією представників школи І.Я.Фроянова [41, с.10 та ін.], можна сказати, що названі населені пункти не могли бути "пригородами", "молодшими містами" Бакоти, але були такими по відношенню до Галича (як і, до певного часу, сама Бакота). З'ясування кордонів Пониззя потребує ще додаткового дослідження.*

У літературі висловлювалися різні думки щодо етимології та семантики назв "Пониззя" і "Поділля". На думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір [34]. Інші учені тлумачать цю назву як "країна, що розташована у долинах" [24, с.58-59; 35]. Як і І.С.Винокур [21, с.252], автор не бачить істотної різниці у таких поясненнях. Хоча назви "Пониззя" і "Поділля" ідентичні за змістом, межі згаданих історичних областей не співпадали. Пониззя охоплювало Середнє Подністров'я. Північний кордон цієї історичної області проходив десь по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу (населених пунктів Волочиск - Гвардійське - Дашківці). Східний - на Лівобережжі Дністра - до р. Калюс. Інші кордони уявляються досить абстрактно. Територія Поділля загалом займала значно більшу територію ніж Пониззя - від Серету на заході до середньої течії Південного Бугу на сході і навіть далі. Тут необхідно наголосити, що межі Поділля з часом змінювалися [7, с.92-93], і Поділля XIV ст. це не та ж сама географічно історична область, що Поділля XV чи XVI ст.

Хоча Пониззя й Поділля були різними за своїми територіями й часом існування історичними областями, вони "генетично" тісно пов'язані одна з іншою. І не лише однакою змістом їх назв. Незважаючи на сильний татарський удар по державотворчих тенденціях у Середньому Подністров'ї після 1240 р., спадкоємність політичних традицій самостійності, окремішності регіону зберігалася і перенеслася від давньоруського часу до литовсько-польської доби. З поширенням литовської влади Подільська земля виявляла тенденцію виокремитися в князівство, - термін "князівство" зустрічається у джерелах другої половини XIV ст. [7, с.191, 245]. Попри неповну ясність меж Пониззя, усе ж зрозуміло, що воно займало центральну, так би мовити інтегруючу частину пізнішого Поділля. Згідно спостережень О.В.Білецької, від 1363 р. до 1393 р. - за правління князів Коріятовичів - Поділля обіймало лише межиріччя Смотрича та Ушиці [7,

с.92]. Не випадково і те, що столиці двох історичних областей просторово були дуже близькими - від Бакоти до Кам'янця-Подільського трохи більше 30 км. У джерелах зустрічається назва "Мале Поділля". Зокрема, вона фігурує у листі великого магістра Тевтонського ордену до воєводи Ілляшки "у Малому Поділлі" ("deft liasko in Klian Podolien"), надісланому в січні 1433 р. Вважається, що вказаним терміном позначалися землі навколо Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти та Червонограда [7, с.155-156; 55, с.43]. Перелічені населені пункти, окрім, хіба що, дещо віддаленого на схід Червонограда на р. Стрипа, цілком локалізуються у межах Пониззя. Назва "Мале Поділля" перегукується з назвами "Мала Польща", "Мала Русь". Додаток "Мала" у даному контексті служив для позначення первісного ядра формування історичного краю (країни), територію, з якої цей край почав складатися. Вважаємо, що під терміном "Мале Поділля" розумілася територія Пониззя.

У другій половині XIII-XV ст. терени сучасної Правобережної України зазнають великих змін. Так, зникає державне утворення Болохівська земля, південна частина території якого відходить згодом до Поділля. Золота Орда терпить поразку від литовців, й останні поширюють свою владу на значні простори, у тому числі ті, які ми сьогодні називаємо Східним Поділлям. Для позначення цієї території виникає топонім "Прославія" - майбутня Брацлавщина [7, с.74, 109]. Захоплені литовськими і польськими феодалами руські території стали об'єктом неодноразових перерозподілів. На Правобережжі Дністра колишні землі Пониззя теж потрапляють під владу іноземних феодалів - волоських і угорських. У XIV ст. там формується державне утворення Шипинська земля. Зрештою, ці землі у XV ст. оформилися в історичну область під назвою Буковина [38, с.98]. Усі ці пертурбації та пов'язані з ними адміністративно-територіальні зміни викликали потребу в нових географічних поняттях. У таких умовах замість назви "Пониззя" поширюється "новий-старий" термін - "Поділля".

Зважаючи на вищевикладене, автор не поділяє висновок О.В.Білецької, що початок складання території Поділля припадає на другу половину XIV ст. [7, с.8]. На нашу думку, Пониззя було первісним інтегруючим ядром Поділля, й історію складання останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя.

Сусідня з Пониззям Болохівська земля постраждала від походу монголів 1240 р. набагато більше. Літописні рядки про розгром політичних центрів Болохівщини [40, с.397] цілком узгоджуються з результатами археологічних досліджень цієї землі [22, с.171; 57, с.24-27]. Те, що не зробили татари, завершив Данило Романович. Під 1242 р. літопис повідомляє, що князь пограбував і попалив згадану землю, захопивши сім її центрів - Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський і Дядків [40, с.399]. Під

* Нещодавно спробу окреслити межі Пониззя здійснив О.Л.Баженов [3, с.142].

час зими 1254/55 рр. Данило разом із братом Васильком, сином Львом та воєвою Діонісієм Павловичем знову спустошили землю "людей татарських" [40, с.416]. Походи руських князів на Болохівську землю пояснюються тим, що її населення підтримувало монголів. У результаті процес державотворення на теренах Болохівщини, на відміну від Пониззя, зупинився повністю.

Розглянемо нижче історію вивчення бакотських старожитностей давньоруського часу, а також самі старожитності, що потрапили у поле зору дослідників.

Археологічне вивчення Бакоти започаткували у 1883 р. В.Б.Антонович та його дружина К.М.Мельник, котрих зацікавили рештки давньоруського скельного монастиря на околиці села [1, с.16-17; 2; 44, с.120-122]. Дослідження інших давньоруських старожитностей у Бакоті розпочалося значно пізніше.

У 1961 р. під керівництвом Б.О.Тимощука працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника провели розвідки на території села і його периферії, внаслідок чого, зокрема, було виявлене і давньоруське поселення [21, с.150]. Того ж року Г.М.Хотюном і Б.О.Тимощуком неподалік ур. Двір (біля потічка, що впадав у Дністер) були виявлені залишки землянки, датованої X ст. [27].

В 1963 р. територію Бакоти обстежували І.С.Винокур, Г.М.Хотюн і Ю.В.Бойко, котрі виявили у прибережній частині села, у тому числі в урочищі Пушкарівка, давньоруську кераміку й залізні шлаки. Були оглянуті також околиці Бакоти, зокрема Теремецьку гору, але на ній залишків давньоруського культурного шару не було знайдено [9, с.2-3, 8]. Не було його знайдено там і пізніше, як і залишків яких-небудь укріплень. Теремецька гора, являючи собою одну з домінуючих висот навколо Бакотської долини, цілком придатна для оборони, навіть за відсутності на її вершині джерел води (розвідка автора 2006 р.). Тому дуже імовірно використання гори у давньоруський час як оборонного форпосту. Однак, конкретних свідчень для підтвердження цього здогаду наразі немає.

1964 р. І.С.Винокур при впадінні в Дністер р. Рудки у південно-західній частині села (урочище Скельки) обстежив мисоподібний останець розмірами 1504х120 м, розташований на другій надзаплавній терасі, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Дослідник виявив тут фрагменти кераміки XII-XIII ст. й окремі людські кістки і висловив припущення (яке згодом переросло в упевненість), що тут знаходиться городище - дитинець літописної Бакоти [10, с.6-8; 21, с.150 та ін.]. На правому, протилежному від останця боці притоки Дністра - р. Рудка були закладені дві траншеї, у яких знайдена кераміка XII-XIII ст. Крім того, там вдалося зафіксувати залишки невеликого заглибленого у землю приміщення, а у ньому - давньоруські черепки й уламки скляних браслетів XII-XIII ст. Виявлені старо-

житності праворуч від р. Рудки були ототоженні з посадом літописної Бакоти [10, с.7-8].

У 1968 р. давньоруський культурний шар був виявлений розвідковою Середньодністровською експедицією за 1,5 км на південний захід від с. Бакота (на першій терасі Дністра, заввишки до 3 м), [6, с.50], а також в урочищі На Клину - за 1-5 км на південний схід від села (на краю першої надзаплавної тераси, що була до утворення Дністровського водосховища на висоті 6-7 м над літнім рівнем води у Дністрі). В урочищі На Клину з давньоруських об'єктів тоді були виявлені кілька господарських ям, знайдено кераміку, залізну сокиру, залізні ножиці [21, с.46; 48, с.99;].

Протягом 1969-1980 рр. багаточислове поселення в урочищі На Клину досліджувалося експедицією на чолі з І.С.Винокуром, в результаті чого серед інших, більш ранніх жител було відкрито 1 житло VIII-IX ст., 2 житла IX-XI ст., 4 житла XII-XIII ст. і декілька господарських ям давньоруського часу. При дослідженні цих об'єктів знайдено фрагменти скляних браслетів, залізну сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки, оправу до дерев'яної ікони XII-XIII ст. з геометричним орнаментом, бронзовий кистень [11, с.14-17; 12; 13; 14, с.4-5; 15, с.365; 16, с.22; 17; 19, с.43; 20, с.89; 21, с.68-73, 327-331; 50, с.29, 73]. Таким чином було з'ясовано, що літописна Бакота розвивалася на тривалий час заселеній території. Аби завершити вже розгляд давньоруських старожитностей урочища На Клину, зазначимо, що у 1993 р. тут здійснили археологічну розвідку Л.І.Кучугура та О.О.Якубенко. Було з'ясовано, що на даний час поселення розмивається водою, але цілком не затоплене. На його території тепер розташована водозабірна станція. Дослідницями були простежені розмиті залишки п'яти жител, в заповненні яких виявлена кераміка XII-XIII ст. Житла тягнулися смугою завдовжки до 20 м уздовж Дністра на рівні близько 5 м над зниженим рівнем води у Дністровському водосховищі [39, с.72].

У 1974-1975 рр. П.А.Горішнім та Р.О.Юрою у вже згаданому урочищі Скельки було досліджено могильник другої половини XIII-XIV ст. (всього було виявлено 55 поховань-тілопокладень). Крім того, тут у 1975 р. розкопані залишки наземного житла XII-XIII ст., у куті якого виявлені останки невеликої глинобитної склепінчастої печі грушеподібної форми (0,440,640,8 м, на глибині 0,9 м). У центральній частині житла виявлені рештки поду іншої, більш давньої печі. У житлі знайдені фрагменти великої корчаги та глечика XII-XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковани гвіздки, три уламки скляних браслетів, половина глиняного пряслиця й керамічне грузило. Тут же знайдений череп дорослої людини. Загалом в ур. Скельки виявлено старожитності від часів трипільської культури до XX ст. Знайдена на мисі давньоруська кераміка представлена в основному формами тонкостінних гончарних горщиків з відігнутими вінчиками та

косо зрізаними або заокругленими краями, - типова для XII-XIII ст. Бодай якихось залишків укріплень дослідники не знайшли, в ході розкопок дійшовши висновку, що невеликі валоподібні підвищення по периметру мису, які попередньо сприймалися за вали, утворилися в результаті "змиву поверхні городища, а також внаслідок їх щорічного розорювання". В процесі досліджень з'ясувалося також, що ярки у північній (напольній) частині урочища Скельки був природного походження, і не мав ніякого відношення до рову, як уявлялось раніше. Дослідники ур. Скельки висловили припущення, що східний край мису ("городища") був за часів Київської Русі ближче до Дністра й поступово сповз униз.

Неподалік згаданого мису, в ур. Пушкарівка, П.А.Горішнім та Р.О.Юрою були виявлені залишки двох давньоруських жител - наземного й напівземлянки. У наземному житлі зберігся під печі, біля якого лежали роздушені горщики. В напівземлянці знайдені уламки посудин і скляних браслетів. Біля наземного житла відкрито яму з трьома скелетами дорослих людей. Тоді в урочищі Пушкарівка був знайдений також залізний втулковий наконечник стріли XII-XIII ст. У різних частинах села Бакота у 1975 р. були закладені ще 3 траншеї і 12 шурфів, але давньоруського матеріалу вони не містили. Спроби віднайти на місці сільської церкви давньоруський храм успіхом не увінчалися [26; 27; 28; 29]. В ході подальших досліджень в ур. Пушкарівка та Курник були відкриті руїни житла з фрагментами давньоруської кераміки на підлозі, залишки вогнищ від інших жител. Археологи знайшли велику кількість давньоруської кераміки, фрагменти кручених браслетів чорного та зеленого кольорів, залізну шпору, ковані гвіздки, бронзову підвіску, залізний наконечник стріли від арбалету [30].

Таким чином, зусиллями багатьох дослідників у Бакотському мікрорегіоні поступово було накопичено солідну джерельну базу. Давньоруський археологічний матеріал із Бакоти та її околиць логічно був пов'язаний з літописною столицею Пониззя. Урочище Скельки у фундаментальній монографії І.С.Винокура й П.А.Горішнього "Бакота. Столиця давньоруського Пониззя", що підсумувала результати багаторічних досліджень археологічних пам'яток у мікрорегіоні села, було ототожнене із місцем городища-дитинця літописної Бакоти [21, с.150], і цю версію широкий науковий загал тепер сприймає як факт. Однак, на нашу думку, наразі немає достатніх аргументів навіть для того, аби вважати, що в ур. Скельки взагалі було давньоруське городище. Ніяких конкретних свідчень для такого висновку результати досліджень останця, проведені на досить значній - майже 400 м² площі, не дають. По-суті, на користь того, що саме на згаданому мисоподібному останці (ур. Скельки) були укріплення давньоруської Бакоти (а вони були - в літописі згадуються ворота) [40, с.399] вказує лише краща

природна захищеність останця відносно найближчої до нього території та нечисленний знайдений там археологічний матеріал XII-XIII ст. Тому автор приєднується до думки В.І.Якубовського [56, с.69], що здійснена спроба авторів вищевказаної монографії показати урочище Скельки як міський центр давньоруської Бакоти непереконлива через брак археологічних доказів.

Причини відсутності виразних археологічних ознак городища-дитинця в принципі можна вбачати у складній стратиграфії урочища Скельки [21, с.155], пов'язувати з наказом 1259 р. монгольського воєначальника Бурондая знищити укріплення ("розметати городи") у Галицько-Волинській державі [21, с.151; 40, с.421]. Але ці пояснення, на нашу думку, теж не можуть вважатися переконливими. Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо залишити поки що відкритим. Можливо, це укріплення треба шукати не у самій Бакотській долині, а на висотах навколо неї.

До міської околиці літописної Бакоти, очевидно, слід віднести гончарний комплекс з трьох горнів, досліджений у 1978 р. експедицією Г.Т.Ковпаненко на правому березі Дністра напроти урочища Курник [21, с.166-168, 338-340; 31; 32;]. У 1991 р., коли рівень води у Дністровському водосховищі сильно понизився, нижче скельного монастиря (за 500 м від основи Білої гори і за 400 м північно-західніше ур. На Клину) В.А.Захар'євим і М.І.Михайловим були розчищені рештки ще двох гончарних горнів [21, с.165-166, с.337-338]. Отже, давньоруське місто обслуговувало щонайменше дві гончарні майстерні.

Щодо чисельності населення Бакоти XII-XIII ст. І.С.Винокур, спираючись на дані М.Г.Рабиновича, дійшов висновку, що на основній території міста могло проживати до 1,5 тис жителів, а разом з найближчою округою давньоруська Бакота могла мати 2-2,5 тисячне населення [21, с.254; 49, с.289-290]. Вважаємо, що ці показники перебільшені приблизно удвічі. Адже учений виходив з розрахунку, що на 1 га площі міста проживало від 100 до 150 жителів. А цей коефіцієнт визначений для великих російських міст XVII ст. (!), тому сумніваємося, чи він прийнятний для середнього чи малого міста, яким була Бакота XII-XIII ст., коли щільність заселення території була значно меншою, ніж у XVII ст. За розрахунками П.П.Толочка, у столиці Русі Києві XII-XIII ст. щільність населення складала близько 130-140 осіб/га [54, с.200]. Неймовірно щоб щільність населення у Бакоті (особливо у її сільській окрузі) була такою ж, як у Києві. І сьогодні щільність садибної забудови (відповідно - населення) у великих містах вища, ніж у малих. Так було і в середньовіччі [49, с.289]. При з'ясуванні чисельності населення Бакоти, на що справедливо вказує І.С.Винокур, певною мірою можна враховувати літописне повідомлення про чисельність війська печатника Данила Галицького Курила, який у 1241 р. з трьома 74

тисячами піших воїнів й трьома сотнями вершників вирушив у похід на Болохівську землю з-під стін Бакоти. Печатник прибув до міста, аби запобігти його захопленню військами Ростислава Михайловича [21, с.254; 40, с.399]. До складу війська Курила мали входити і воїни з Бакоти, але, на жаль, ми не знаємо їх кількість.

Зробимо висновки. На початку XIII ст. у межах Галицької землі - у Середньому Подністров'ї - йшов процес складання природно-історичної області Пониззя та удільного князівства зі столицею у місті Бакота (тепер - затоплене село Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині). Цей процес був досить стійким: монгольська навала і підкорення завойовникам земель Середнього Подністров'я загальмували, внесли корективи, але не зупинили його повністю (на відміну від Болохівської землі). Пониззя було первісним інтегруючим ядром Поділля, й історію складання останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність ряду факторів, серед яких особливо важливий географічний. Занепад

Бакоти був пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями. У статті здійснено спробу уточнити кордони Пониззя, з'ясувати історію вивчення бакотських старожитностей давньоруського часу, проаналізувати літописні повідомлення про Пониззя та його столицю, узагальнити міркування дослідників щодо назв "Бакота", "Поділля" та "Пониззя". Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо залишити поки що відкритим. На думку автора, кількість населення давньоруської Бакоти, запропонована І.С.Винокуром, є перебільшеною приблизно вдвічі.

Археологічні дослідження у мікрорегіоні затопленої Бакоти, навіть після утворення Дністровського водосховища, до певної міри є можливими. Незважаючи на значний внесок кількох поколінь дослідників у вивчення цього здавна заселеного мікрорегіону, подальші його студії можуть дати нові важливі відкриття.

Примітки

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. - Одесса, 1886;
2. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. - 1891. - Октябрь. - С. 108-116;
3. Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. - Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. - С 138-147;
4. Баран О.В. До питання про зв'язок "Повісти о Подолской земль" з галицько-волинським літописанням // Місто Хмельницький в контексті історії України. - Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. - С 258-261;
5. Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX-XIVст.). - Вильна, 1865;
6. Бибилов С.Н., Довженко В.И., Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). - 1968/1;
7. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія. - Одеса: Астропринт, 2004. - 416 с;
8. Білецька О.В. Еволюція давньоруських міст Пониззя в другій половині XIV-XV ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. / Відп. ред. проф. Л.В.Баженов. - Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. - Т.1. - С 175-184;
9. Винокур І.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. - 1963/29; Винокур І.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. - 1964/41; Винокур І.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 гг. // НА ІА НАНУ. - 1969-70/55; Винокур І.С., Приходнюк О.М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // Археологические открытия (далі - АО) 1969 г. - М., 1970. - С. 284-285; Винокур І.С. Работы Подольской экспедиции // АО 1970 г. - М., 1971. - С. 295-296; Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // НА ІА НАНУ. - 1972/82;
10. Винокур І.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. - М., 1972. - С. 364-365;
11. Винокур І.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. - 1976/83; Винокур І.С., Гуцал А.Ф. Раскопки на Среднем Днестре // АО 1975 г. - М., 1976. - С. 312;
12. Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. - Ужгород: Карпати, 1977. - 112 с;
13. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. - К.: Наукова думка, 1984. - 224 с;

20. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. - К.; Одеса: Вища школа, 1985. - 128 с;
21. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. - 362 с;
22. Винокур І.С. Болохівська земля в контексті археології та історії Південно-Західної Русі // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. - Т.І. - С. 166-174;
23. Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. - 2004. - №2. - С. 48-67;
24. Геринович В. Кам'яничина. Ч. 2-а. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. - (Кам'янець-Подільський). - 1927. - С. 1-168;
25. Головка О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. - 2004. - №6. - С'3-16;
26. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // ПА ІА НАНУ. - 1974/6 г;
27. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. - 1975/27 в;
28. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки у с. Бакота на Днестре // АО 1974 г. - М., 1975. - С. 268-269;
29. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. - М., 1976. - С. 317-318;
30. Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции // АО 1979 г. - М., 1980. - С. 264-265;
31. Горишний П.А. Гончарный комплекс у с. Бакоты // Археологические исследования на Украине 1978-1979 гг. - Днепропетровск, 1980. - С. 159;
32. Горішній П.А. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота // Археологія. - 1984. - №48. - С. 97-99;
33. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). - Каменец-Подольский, 1901. - 401 с;
34. Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 1965. - С. 48;
35. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. - Кам'янець-Подільський, 1990. - С. 59;
36. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV веках // Вопросы истории. - 1985. - №1. - С. 16-29;
37. Захар'єв В.А., До питання східного кордону Галицької землі // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-ісраєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року. - Стара Синява, 1998. - С. 157-160;
38. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 1. - Кн. 2. - К.: Наукова думка, 1979. - 344 с;
39. Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р. // НА ІА НАНУ. - 1993/54;
40. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. - К.: Дніпро, 1989. - XVI+591 с;
41. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. - СПб.: Университетская книга, 2001. - 640 с;
42. М[асенко] Л. Бакота // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР, Ін-т мовознавства; І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 18;
43. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. - Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. - 96 с;
44. Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI Археологического съезда. - Одесса, 1886. - Т.1. - С. 103-134;
45. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). - К.: Тип. ун-та, 1885. - 388 с;
46. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. - М.: Наука, 1983. - 208 с;
47. Пивоваров С.В. Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. - Чернівці. - 2002. - Т. 2. - С. 110-128;
48. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. - 1977. - №22. - С. 99-106;
49. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. - М.: Наука, 1978. - 328 с;
50. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Свод археологических источников. Е 1-32. - Л., 1975. - 180 с;
51. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. - Ужгород: Карпати, 1981. - 144 с;
52. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - К.: Наукова думка, 1982. - 206 с;

